

## Юрій Щур

*Кандидат історичних наук*



У статті на основі раніше засекречених документів радянських органів держбезпеки здійснено спробу описати діяльність осередків ОУН(р) на території Запорізької області під час нацистської окупації у 1942—1943 рр. Значна увага присвячена аналізу структури націоналістичного підпілля та основних напрямків роботи.

Ключові слова: Запорізька область, ОУН, український націоналістичний рух.

Yuriy Shchur

The activity of OUN(r) underground on the territory in Zaporizhia region in 1942—1943

In the article author tries to describe the activity of OUN(r) centers on the Zaporizhia region during the Nazi occupation in 1942—1943. Research is based on the once secret documents. Considerable attention was devoted to the analysis of the structure of nationalistic underground and its main directions of activity.

Key words: Zaporizhia region, OUN, Ukrainian nationalistic movement.

## ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПІЛЛЯ ОУН(р) НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1942–1943 РОКАХ

Діяльність українського націоналістичного руху на Наддніпрянській Україні — феномен, який вже отримав свого дослідника. Від 1950-х рр. до сьогодні тривають спроби осмислення того, що загально можемо назвати «Запоріжжям націоналістичним». Активізація досліджень спостерігається після поступового відкриття архівів радянських спецслужб, де зберігається основний масив джерел з історії українського націоналістичного руху<sup>1</sup>.

Цей рух повною мірою отримав свій розвиток під час німецько-радянської війни, після появи на території Запорізької області учасників Похідних груп ОУН(р). Оунівці на чолі з Василем Пастушенком в цілому виконали свою функцію, заклавши основи для розгортання діяльності націоналістичного підпілля. Протягом останнього кварталу 1941 р. та перших місяців 1942 р. націоналістам вдалося охопити мережею значну частину районів Запорізької області, залучити місцевий актив та «влитися» у місцеве життя. Нацистські репресії змусили ОУН(р) посилити конспірацію і перейти до роботи в умовах глибокого підпілля<sup>2</sup>.

Навесні 1942 р. Крайовий провід ОУН(р) Південноукраїнський земель, якому підпорядковувалося націоналістичне підпілля Запорізької області, очолив Василь Кук-‘Леміш’, майбутній Головний командир УПА. Станом на той час, за даними Д. Веденєєва, Запорізькому обласному проводу підпорядковувалися Запорізька та Мелітопольська окружні ланки, які загалом нараховували близько 50 осіб<sup>3</sup>. Із подальшого викладу матеріалу стане зрозуміло, що організаційна структура та кількісний склад запорізького націоналістичного підпілля, наведені Д. Веденєєвим, не є точними.

<sup>1</sup> Докладніше див.: Шур Ю. Український націоналістичний рух 1920–1950-х рр. в Запорізькій області: історіографія проблеми // Музейний вісник. — Запоріжжя: Запорізький обласний краєзнавчий музей, 2011. — №11. — С. 185–193.

<sup>2</sup> Докладніше див.: Шур Ю. Похідні групи ОУН на території Запорізької області // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2012. — Вип. XXXIII. — С. 135–144.

<sup>3</sup> Веденєєв Д. Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. — К.: К.И.С., 2007. — С. 78.

Під впливом першої хвилі нацистських репресій кінця 1941 р. члени Запорізького обласного проводу виїхали на периферію. Незважаючи на це, діяльність ОУН(р) у обласному центрі проводилася як в старій, так і в новій частинах міста. Інформації про продовження базування підпілля в центрі міста (вул. Інженерна та Рози Люксембург) на сьогоднішній день немає. Найбільш вірогідно, що після перших нацистських репресій ці адреси було розконспіровано, і далі утримувати їх не було сенсу. У 1942 р. як явочну квартиру у старій частині міста використовували помешкання працівника Облконтори «Заготзерно» оунівця Пилипа Мороза по вул. Броневій, 14 селища Першотравневе<sup>4</sup>. Тут час від часу зупинялися члени обласного проводу Борис Крилан-‘Криц’, Богдан Мовчан та В. Пастушенко-‘Дмитро Романович’. Відвідувачем квартири також був один із керівників запорізького міського підпілля Гнат Гребенюк. Власник помешкання П. Мороз, крім того, користуючись службовим становищем, забезпечував членів обласного проводу й активістів документами для вільного проїзду залізницею<sup>5</sup>.

У березні 1942 р. в новій частині Запоріжжя, на 6-му селищі<sup>6</sup>, відбулася нарада за участі членів обласного проводу В. Пастушенка, Б. Мовчана-‘Богдана’, ‘Богданова’ та Івана Гребенюка. Окрім обговорення поточних питань діяльності, на нараді було заприсяжено до ОУН(р) нових членів: Г. Гребенюка, працівника ринку Миколу Буйненка та бухгалтера алюмінієвого комбінату В. Бойовця. Керівником осередку на 6-му селищі призначено Г. Гребенюка<sup>7</sup>. У с. Павло-Кічкас<sup>8</sup> діяльністю ОУН(р) керував М. Буйненко. Серед активістів осередку згадаємо Михайла Левченка, Василя Савченка, Івана Малого та Анатолія Пономаренка<sup>9</sup>.

<sup>4</sup> Під час окупації — вул. Снарядна селища Весняне, після війни повернуті довоєнні назви. Тепер — в межах Космічного мікрорайону м. Запоріжжя.

<sup>5</sup> Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (далі — Архів УСБ України в Запорізькій області). — Фонд припинених справ (ФПС). — Спр. П-5626. — Т. 1. — Арк. 15, 21, 96.

<sup>6</sup> Соцімісто, на сьогоднішній день охоплює територію від греблі Дніпрогесу до вул. Верхня у Ленінському районі м. Запоріжжя.

<sup>7</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19704. — Арк. 28—29, 34, 48.

<sup>8</sup> Тепер в межах Заводського району м. Запоріжжя.

<sup>9</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19583. — Арк. 20зв.

На підставі наявних на сьогоднішній день матеріалів можемо припустити, що осередки ОУН(р) в сучасних межах м. Запоріжжя об'єднувалися у Запорізьку міськрайонну<sup>10</sup> організацію, що окрім обласного центру охоплювала і територію Запорізького району. Куратором (а можливо, й керівником) структури був Б. Мовчан. До керівництва також належали Г. Гребенюк та М. Буйненко (за однією з версій — референт Служби безпеки)<sup>11</sup>. Маськрайонна організація входила до складу Запорізького округу ОУН(р), якому також підпорядковувалося націоналістичне підпілля у Василівському, Михайлівському та Великобілозерському районах<sup>12</sup>.

Перед осередками міськрайонної організації були поставлені чотири основні завдання: 1) поширення пропагандистських матеріалів; 2) залучення до ОУН нових членів; 3) проведення агітаційної роботи на підтримку ідеї створення самостійної української держави; 4) придбання зброї<sup>13</sup>.

Пропагандистський матеріал до Запоріжжя потрапляв в основному з Дніпропетровська. Зокрема, оунівець В. Савченко за вказівкою Б. Мовчана у лютому 1943 р. їздив до Дніпропетровська за матеріалами, які отримав на конспіративній квартирі за адресою вул. Артема, б. 36, кв. 6. Для допуску необхідно було назвати пароль: «Чи маєте сині шаровари?». Відповідь на пароль, яка свідчила про можливість контакту, — «Лише сині труси»<sup>14</sup>. Пароль мав ще один варіант: «Чи шиєте ви сині труси?» — «Шиемо»<sup>15</sup>.

Серед пропагандистських видань, які поширювалися у Запоріжжі, згадуються «Коротка історія України» (видана у Томаківці Дніпропетровської обл.)<sup>16</sup> та листівки із закликами до створення самостійної української держави та з інформацією про знущання нацистських окупантів над мирним населенням<sup>17</sup>.

<sup>10</sup> Доволі умовне територіальне позначення осередку. Вживаємо його через те, що на сьогоднішній день немає інформації про розмежування діяльності осередків у м. Запоріжжя та населених пунктах сучасного Запорізького району. Тим більше, що як вище керівництво і там, і там згадуються ті самі особи.

<sup>11</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19704. — Арк. 21, 50.

<sup>12</sup> Там само. — Спр. П-5626. — Т. 1. — Арк. 58.

<sup>13</sup> Там само. — Спр. П-19583. — Арк. 53.

<sup>14</sup> Там само. — Спр. П-21837. — Арк. 16.

<sup>15</sup> Там само. — Спр. П-19704. — Арк. 169зв.

<sup>16</sup> Там само. — Спр. П-19583. — Арк. 31.

<sup>17</sup> Там само. — Спр. П-19704. — Арк. 119.

Зазначимо, що останній проблемі запорізька ОУН(р) приділяла значної уваги. Інформація про терор окупантів збиралася й передавалася у звітах до Проводу ОУН. В «Огляді суспільно-політичного, господарського й культурного життя на південних землях України (вересень, 1942 р.)» подані дані із Запорізької області: «Життя населення Запорізької області позначається скрізь нестерпними відносинами, що їх створив німецький режим. Із-за браку тягової сили німці гонять в поле з лопатами-сапами, змушують працювати від сходу до заходу сонця. Побивають. Не дозволяють навіть на короткий відпочинок. За їхню працю платять тільки грішми, за які нічого не можна купити. Збіжжя (ячмінь) — 10 кг може дістати тільки той, хто виробив 25 трудоднів упродовж цілого місяця.

Після жнивної кампанії звернули німці спеціальну увагу на молотьбу; через те під кінець вересня цього року збіжжя було вимолочене (звезене на зсипні пункти).

В більших містах (Запоріжжя, Мелітополь, Бердянськ) — населення голодує. Люди кидаються в пошукуванні за хлібом, поширюються крадіжки. І так, наприклад, в Запоріжжі 10 і 11 серпня ц.р. — покарано смертною карою (повішено) 8 робітників і робітниць за крадіж, а 25 серпня 2 особи в Бердянську.

Внаслідок того всього народ ненавидить “визволителів”, боїться повороту більшовиків, але рішуче не хоче німців. Цей момент намагаються використати русские (кацапи), які накликають до творення спільного фронту боротьби проти Німеччини в ім'я “единой неделимой”.

Нова політична ситуація пробуджує народ до поважної застави, як вийти з такого положення. Ніхто не бажає такого стану, який є сьогодні — велика частина населення вважає, що найкращу розв'язку цієї проблеми може привести тільки Самостійна Українська Держава»<sup>18</sup>.

У зведеному огляді «Терор німецьких окупантів на Україні (від 1942 до 1944 року)» міститься інформація, надана запорізьким підпіллям. Зокрема, повідомлялося: «В осені 1942 р. з одної тільки Запорізької області вивезли німці 416 000 тон збіжжя в той час,

<sup>18</sup> Сергійчук В. Український здви́г: Наддніпрянина. 1941–1955. — К.: Українська видавнича спілка, 2005. — С. 83–84.

як 40% посівної площі лежало облогом ізза недостачі посівного матеріалу, а цивільне населення (головно по містах) помирало голодом». Наступна інформація, подана в огляді, є нічим іншим, як хронікою терору: «19 вересня 1942 р. всі українські жителі острова Хортиці, колишнього осідку Запоріжської Січі, дістали від Гебтскомісара наказ до двох днів переїхати в другий район. Виселенці мусіли залишити майже все своє майно. На острові осталися тільки фольксдойчі. [...] 7 листопада 1942 р. біля Запоріжжя хтось розібрав рейки, в наслідок чого розбився поїзд з зерном. Тоді німці схопили з найближчого села (Балабино) 70 людей і розстріляли. [...] 24 лютого 1943 р. німці розстріляли в с. Канкринівка<sup>19</sup> 70 чоловік за те, що хтось перервав телефонний дріт. В селі Кушугумі<sup>20</sup> розстріляли 40 людей за те, що хтось розібрав залізничні рейки. В с. Розівка озброєні німцями фольксдойчі-підлітки розстріляли в Люксембурзі<sup>21</sup> 7 душ»<sup>22</sup>.

Внаслідок терору антинацистська пропаганда в Запорізькій області мала як підґрунтя, так і зацікавлену аудиторію.

Найбільш активно в плані поширення пропагандистських матеріалів у Запоріжжі була група М. Буйненка, члени якої, зокрема, поширювали оунівські листівки, розкидаючи їх по місту із задньої платформи трамваю<sup>23</sup>.

Крім поширення друкованих пропагандистських матеріалів, актуальною залишалася усна агітація. Нерідко для таких цілей використовувалися легальні культурницькі організації. Зокрема, у лютому 1942 р. на Культбазі було створено Український драматичний гурток на чолі із Зоріним. Гурток займався постановкою одноактових українських п'єс, вистави інших національностей не допускалися. Сутність діяльності була озвучена Зоріним: українці повинні розмовляти лише українською мовою й проповідувати українську культуру. Активістом самодіяльності був М. Буйненко, який проводив особисті бесіди з членами гуртка про створення

<sup>19</sup> *Тепер в межах Комунарського району м. Запоріжжя.*

<sup>20</sup> *Населений пункт Запорізького району.*

<sup>21</sup> *Тепер в межах смт Розівка Розівського району Запорізької області.*

<sup>22</sup> *Архів Центру досліджень визвольного руху. — Фонд М. Лебеда. — О.з. 169. — Арк. 1, 3.*

<sup>23</sup> *Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-5626. — Т. 1. — Арк. 83.*

незалежної України, паралельно вербуючи до ОУН(р). Так, на початку березня 1943 р. до націоналістичного підпілля був залучений гуртківець Анатолій Овсяницький, який отримав завдання поширювати оунівські листівки та придбати зброю й набої<sup>24</sup>.

Залучення до ОУН(р) нових кадрів було одним з основних напрямків. Разом із тим, маємо розуміти, що осіб з орбіти ОУН треба розподіляти, як мінімум, на дві категорії: члени й симпатика. Про активістів запорізької ОУН йтиметься далі, тут же назвемо осіб, які фігурують як симпатика націоналістичного руху. Серед таких особливо виділявся уродженець Тернопільської області Іван Данкевич. Ще у 1937 р. він приєднався до ОУН на Західноукраїнських землях й працював пропагандистом при видавництві «Дешева книжка»<sup>25</sup>. У березні 1940 р. він виїхав на роботу до Запоріжжя. Даних про активну діяльність І. Данкевича під час окупації на сьогоднішній день не виявлено. Окрім нього, як симпатика ОУН також фігурують: 1) вчитель Мочуговський, який під час окупації працював у поліції, потім — директором школи; 2) Віра Гольчанська, секретар відділу народної освіти; 3) Галина Пацкевич, секретар РАЦС; 4) Борченко; 5) Вахненко<sup>26</sup>; 6) Тхорівський; 7) інженер Сергеев<sup>27</sup>.

Симпатика ОУН не обов'язково брали участь у діяльності підпілля. Їхня ангажованість часто могла виявлятися в усних бесідах про потребу незалежності України, читанні націоналістичних листівок або участі у культурницькій діяльності.

Загалом протягом 1942 р. запорізькі оунівці проводили доволі активну діяльність. Принаймні так вважали працівники німецької поліції безпеки і СД, які у повідомленні з окупованих територій

<sup>24</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21898. — Арк. 10—12.

<sup>25</sup> Концерн «Дешева книжка» був створений навесні 1935 р. з ініціативи референтури східноукраїнських земель ОУН, очолюваної І. Мітрингою-Сергієм Орелюком. До завдань референтури входило: аналіз ситуації в радянській Україні, налагодження зв'язків із націоналістами в УСРР та пересилка туди націоналістичної літератури. Докладніше: Сич О. Референтура Підсоветських справ — аналітичний орган проводу Закордонних Частин ОУН // *Визвольний шлях*. — 2005. — №4. — С. 105—107.

<sup>26</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19704. — Арк. 113—115, 129—129зв.

<sup>27</sup> Там само. — Спр. П-5626. — Т. 1. — Арк. 59зв.

Сходу від 25 вересня 1942 р. №22 зазначали: «У районі Запоріжжя спостерігається посилення бандерівської діяльності»<sup>28</sup>. Таку ж тенденцію відзначав і керівник Проводу ОУН(р) Південноукраїнських земель В. Кук-‘Леміш’, який на початку 1943 р. відвідав Запоріжжя й був присутнім на організаційній нараді<sup>29</sup>. Конкретна дата наради невідома, однак знаємо, що у 1943 р. їх відбулося чотири: на початку січня, наприкінці січня — на початку лютого, у лютому та 10-11 березня. Одну з них проводив І. Гребенюк, присутніми були І. Малий, М. Буйненко та М. Левченко. Остання, березнева, відбулася за ініціативи Б. Мовчана у с. Павло-Кічкас<sup>30</sup>.

Слід зазначити, що в сучасних адміністративних межах м. Запоріжжя та Запорізького району діяв осередок ОУН(р), який не підпорядковувався Запорізькому обласному проводу. Навесні 1943 р. в с. Верхня Хортиця<sup>31</sup> Запорізького району прибули студенти-практиканти Дніпропетровського землемірного технікуму, серед яких був член ОУН(р) Сергій Федорець. Зусиллями останнього було створено районний осередок ОУН(р) з центром у Верхній Хортиці. Одними з перших до організації були залучені місцеві жительки Матрона Деркач та Галина Колесниченко. Крім них участь в роботі ОУН(р) брали студенти Юрій Ясногор та Леонід Большак, які прибули разом із С. Федорцем. Районна організація нараховувала близько 10 учасників, троє з яких були згодом примусово вивезені на роботи до Німеччини. Структурно осередок підпорядковувався Дніпропетровському обласному проводу ОУН(р)<sup>32</sup>.

В жовтні 1943 р. 6 учасників верхньохортицької ОУН(р) сформували «Хортицьку» групу (С. Федорець, Ю. Ясногор, Анато-

<sup>28</sup> Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941—1942). — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. — Т. 2. — С. 279.

<sup>29</sup> Спогади В. Кука. Записані 19 червня 2007 р. // Архів автора.

<sup>30</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19704. — Арк. 30, 124зв., 161.

<sup>31</sup> Тепер в межах Ленінського району м. Запоріжжя.

<sup>32</sup> За даними одного з активістів ОУН(р) П. Микитенка-‘Хвилі’, який був наближений до керівництва Проводу Південноукраїнських земель, Хортицький район входив до складу Нікопольської округи ОУН(р). Він же свідчив, що у Хортицькому районі осередок не створювався (Див.: Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21232. — Арк. 172—172зв.).



лій Ясногор, Олексій Ясногор, М. Деркач та Г. Колесник), яка намагалася дістатися Чорного лісу<sup>33</sup> для приєднання до відділів УПА, однак через швидку зміну лінії фронту була змушена залишитися на території, опанованій Червоною армією<sup>34</sup>.

Повертаючись до районів, які знаходилися у підпорядкуванні Запорізької округи ОУН(р), зазначимо, що на сьогоднішній день мало інформації про діяльність підпілля у Василівському районі. Незважаючи на те, що восени 1941 р. на територію району прибули члени похідної групи ОУН(р) й започаткували діяльність у с. Лугове, Підгірне та Балки, даних про заходи цих осередків у 1942—1943 рр. немає. Відомо лише, що в червні 1942 р. у Балках виступав драматичний гурток з м. Сталіно<sup>35</sup> з українськими постановками. Артисти мешкали у районному центрі Михайлівці, звідки їздили навколишніми селами. У приватній розмові з мешканцем с. Балки С. Єфименком один з артистів Микола розповів, що він український націоналіст, а в Михайлівці діє підпілля ОУН(р). Крім того, було наголошено, що оунівці ведуть боротьбу за незалежність України, а усією їхньою діяльністю на Півдні України керує центр у Дніпропетровську<sup>36</sup>.

Також зазначимо, що оунівці із Запоріжжя постачали листівки у с. Орлянське Василівського району<sup>37</sup>. Це виглядає цікавим з огляду на те, що в Орлянці осередок був створений членом ОУН(д) Омеляном Ломейком, якого згодом «перевербували» учасники ОУН(р). Про діяльність цього осередку у 1942—1943 рр. на сьогоднішній день також інформація відсутня.

У Василівському районі, в с. Скельки, направо від школи (в'їзд від Михайлівки), знаходилася явочна квартира Запорізької окружної ОУН, яку утримував Войченко (Войтенко)<sup>38</sup>.

<sup>33</sup> Великий лісовий масив (близько 90 тис. га), розташований в Олександрівському й Знамянському районах Кіровоградської області, де восени 1943 р. формувалися повстанські відділи, переважно із членів ОУН(р) Наддніпрянської України.

<sup>34</sup> Архів УСБ України у Дніпропетровській області. — Фонд кримінальних справ. — Спр. П-25403. — Арк. 104, 184—191.

<sup>35</sup> Тепер м. Донецьк.

<sup>36</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21045. — Арк. 16—16зв.

<sup>37</sup> Там само. — Спр. П-19583. — Арк. 23зв., 54.

<sup>38</sup> Там само. — Спр. П-21120. — Арк. 15.

Значно кращою була ситуація у Михайлівському районі. Безперечно, розвитку ОУН(р) тут сприяло перебування в районі двох членів обласного проводу — В. Пастушенка та Б. Крицана. Періодично тут бував Б. Мовчан. Активну роботу з організації мережі націоналістичного підпілля проводив І. Гребенюк, що дало підстави не лише призначити його керівником михайлівської районної ОУН(р)<sup>39</sup>, а й включити до складу обласного проводу<sup>40</sup>. До складу районного проводу, ймовірно, також входили Михайло Коломоєць та Микита Пилипенко<sup>41</sup>.

На сьогоднішній день відомо, що осередки ОУН(р) було створено у таких селах Михайлівського району (крім райцентру): Вовківка Михайлівської селищної ради, Тимошівка та Пришиб. У с. Вовківка осередком ОУН(р) керував голова колгоспу «Новий Світ» («Новый Мир») Василь Хрущ<sup>42</sup>. На початку 1942 р. учасник похідної групи Дмитром Бялим<sup>43</sup>, який працював у Михайлівці як освітянин<sup>44</sup>, організував тут мітинг. У Тимошівці націоналістичну діяльність проводив бухгалтер райспоживспілки, одночасно — завідувач клубом, Шевченко<sup>45</sup>.

На станції Пришиб осередком ОУН(р) керував директор контори «Заготзерно» Михайло Любченко. Серед учасників підпілля тут фігурують сторож саду громади Михайло Подорога та Леонід Закревський. Восени 1942 р. тут були проведені збори активу, організовані Д. Бялим. Останній також відвідував села Старобогданівку та Любимівку<sup>46</sup>.

Виконуючи настанови керівництва ОУН(р), яке вважало за потрібне контролювати різні сфери управління й громадського життя, михайлівські оунівці намагалися зайняти ключові посади в органах влади. Керівник місцевої мережі ОУН(р) І. Гребенюк під час окупації спершу працював агрономом, пізніше — начальником

<sup>39</sup> Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО). — Ф.Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 154.

<sup>40</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19704. — Арк. 49.

<sup>41</sup> ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 7560. — Арк. 13.

<sup>42</sup> ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 93. — Спр. 26. — Арк. 4.

<sup>43</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21120. — Арк. 27зв.

<sup>44</sup> Там само. — Спр. П-21873. — Арк. 17.

<sup>45</sup> ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 7560. — Арк. 19.

<sup>46</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21873. — Арк. 10—11, 74—74зв.

відділу кадрів районної управи, а звітти був переведений на біржу праці. Михайло Коломоєць, колишній солдат Армії УНР, під час окупації працював вчителем, потім — заступником Райшефа. Так само з посади вчителя на керівника відділу народної освіти Михайлівки перейшов М. Пилипенко. За завданням М. Коломоєця, Олександр Фесенко влаштувався на роботу до районної поліції в паспортний стіл (що відкривало доступ до «чистих» посвідчень особи)<sup>47</sup>. До поліції, за завданням І. Гребенюка, також пішов працювати Пилип Письмений<sup>48</sup>.

Маючи доступ до організації системи освіти, михайлівські оунівці намагалися «осучаснити» деякі аспекти життя в умовах німецької окупації. Зокрема, до Спецанкети, яку заповнювали кандидати на посаду вчителя, було включено пункт №16, в якому треба було відповісти на запитання: «Ваш погляд на самостійність України?»<sup>49</sup>.

Оунівець Д. Бялий у школах вимагав, щоб при вході вчителя в клас учні вставали, вчитель в цей час повинен підняти руку догори й сказати: «Слава Україні». Учні мали відповідати: «Героям слава». Він же вимагав запровадження молитов та звернення «Пане вчитель»<sup>50</sup>.

Одним із напрямків діяльності михайлівських оунівців було поширення агітаційних матеріалів, які вони отримували як із Запоріжжя<sup>51</sup>, так і з Миколаєва. В одній з листівок, яку поширювали у Михайлівському районі, йшлося про арешти керівників ОУН(р), перехід оунівців у підпілля, містилися заклики до боротьби з большевизмом та нацизмом. Сама листівка була виконана на друкарській машинці на папері синього кольору<sup>52</sup>.

Як зазначалося в одному з радянських зведень, в площині боротьби з нацизмом оунівці, зокрема, займалися зривом сільгосп-постачання. Голова колгоспу «Новий Світ», оунівець В. Хрущ у

<sup>47</sup> ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 7560. — Арк. 11—12, 18.

<sup>48</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21120. — Арк. 13.

<sup>49</sup> ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 7560. — Арк. 12.

<sup>50</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21873. — Арк. 17.

<sup>51</sup> Зокрема, оунівець із Запоріжжя В. Савченко займався передачею друкованої продукції з обласного центру до ст. Пришиб (Див.: Архів УСБ України в Запорізькій області). — ФПС. — Спр. П-21873. — Арк. 17.

<sup>52</sup> ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 93. — Спр. 26. — Арк. 4.

1942 р. під час жнив організував крадіжку зерна, роздавши його без обліку й контролю колгоспникам. Після цього, за рішенням михайлівської ОУН(р), В. Хрущ був переведений до райцентру у колгосп «Пам'ять Леніна», де також вміло провів крадіжки зерна<sup>53</sup>.

Виконуючи настанови керівництва, михайлівські оунівці займалися збором вогнепальної зброї. Останню Б. Крицан, за допомогою Федора Герасименка, відвозив у плавні й там ховав<sup>54</sup>.

Про наявність у націоналістів значного арсеналу зброї говорили й керівники радянського партизанського загону. Зокрема, К. Шершнев інформував С. Горлова, що зброю для антинацистської діяльності можна отримати у місцевих оунівців, серед керівництва яких згадувалися М. Коломоєць та Михайло Іванніков. На заваді переговорам про отримання зброї і можливу співпрацю стали нацистські репресії проти активістів михайлівської ОУН(р).

Ті ж радянські підпільники наводили деякі факти використання оунівцями зброї проти нацистів: «...Однажды один из националистов обстреливал немецкую машину, фамилия его Письменный, сам он из нашего района, из Балковки. Приезжают в это село 3 жандарма. Письменный сидел в это время дома. Спрашивают у старосты Д., где Письменный. Тот их повел. Пришли и забрали. Когда его вели, он попросился по естественным надобностям и сбежал. Они обвинили в этом старосту. Сказали ему, если он не поймает Письменного, то они его убьют. Тот пошел искать Письменного и нашел его в курнике, сказал, что ничего ему не будет, тот дурак и поверил, бросил наган, который у него был, и его забрали. Его по дороге очень били»<sup>55</sup>.

За інформацією одного з агентів радянських органів держбезпеки, у січні-лютому 1943 р. П. Письмений виїжджав на зв'язок з обласним проводом ОУН(р), де отримав інформацію про спроби створення в Запорізькій області націоналістичного партизанського відділу чисельністю близько 200 осіб. Аналогічний загін планувалося організувати у Михайлівському та Великобілозерському

<sup>53</sup> ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 93. — Спр. 26. — Арк. 4.

<sup>54</sup> ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 7560. — Арк. 53.

<sup>55</sup> Запорізький архів. Народна війна. 1941—1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області: Збірник документів і матеріалів: Наук.-довід. вид. / авт.-упоряд.: В. Бондар, О. Величко, І. Козлова. — Запоріжжя: Прем'єр, 2005. — С. 345—346.

районах. Пізніше П. Письмений розповів радянському агенту, що задум організації партизанських загонів не був реалізований через початок масових арештів оунівців по всій території області<sup>56</sup>.

Оунівське підпілля Мелітопольської округи було структуроване навесні 1942 р. На початку року у с. Вознесенка з інспекційною перевіркою побував член обласного проводу Б. Крилан-‘Борис’<sup>57</sup>. У квітні того ж року до Мелітополя прибув В. Пастушенко і на нараді за його участі було створено Мелітопольський міський та окружний проводи.

До складу міського проводу увійшли Михайло Вінтонів (керівник), Микола Сливка, Іларіон Курило-Кримчак та Афанасій Ніколаєнко<sup>58</sup>. Окружний провід очолив М. Сливка, замінений пізніше за рекомендацією Б. Мовчана-‘Степана Лисавки’ інженером Леонідом Фоменком-‘Кривоносом’, який працював на Мелітопольському горілчаному заводі<sup>59</sup>. До проводу увійшли керівники міського підпілля М. Вінтонів, І. Курило-Кримчак та М. Сливка<sup>60</sup>. Така ситуація була зумовлена, першою чергою, браком кадрів, принаймні керівних. Згадаємо також, що керівництво місцевого комуністичного підпілля вважало керівником окружного проводу І. Курило-Кримчака<sup>61</sup>.

Згідно з рішенням обласного проводу, під юрисдикцію Мелітопольського окружного проводу (окрім самого Мелітополя й району) потрапляли Веселівський, Приазовський та Якимівський райони<sup>62</sup>.

На сьогоднішній день встановлено, що оунівцям, окрім мережі в Мелітополі, вдалося створити підрайонний провід у с. Новомиколаївка на чолі з Іваном Молодієм. До складу цієї ланки входило два сільські осередки: у с. Костянтинівка (на чолі з агрономом Олександром Шевченком) та у с. Новомиколаївка (на чолі з працівником поліції Іваном Ротанчуком)<sup>63</sup>. Оунівські осередки існували

<sup>56</sup> ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 93. — Спр. 26. — Арк. 4.

<sup>57</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19907. — Арк. 45зв.

<sup>58</sup> ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 165–166.

<sup>59</sup> Молодій І. Писковичі, Писковичі... моя любов, мое горе // *Закерзоння. Спомини вояків УПА / підг. Б. Гук. — Варшава: Турса, 1997. — С. 82.*

<sup>60</sup> ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 159.

<sup>61</sup> ДАЗО. — Ф. П.3. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 20.

<sup>62</sup> ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 158.

<sup>63</sup> Там само. — Арк. 160.

також у с. Семенівка (вчитель Сергій Гармаш) та с. Велика Іванівка (агроном Романенко). Організаційною роботою у Вознесенці особисто опікувався І. Курило-Кримчак<sup>64</sup>. Крім того, І. Молодій тримав зв'язок із осередком у с. Велика Лепетиха<sup>65</sup>, а в Якимівському районі за діяльність ОУН(р) відповідав завідувач сінопунктом А. Крайній<sup>66</sup>.

Аналізуючи діяльність мелітопольського оунівського підпілля, можемо виокремити такі основні напрямки його роботи: пропагандивний, політично-організаційний, мобілізаційний та терористично-бойовий.

Однією з форм діяльності в рамках пропагандистського напрямку було поширення літератури та агітаційних матеріалів. Так, на Мелітопольщині оунівці поширювали такі книги: «Де шукати наших історичних традицій» Д. Донцова<sup>67</sup>, «Славні побратими», «Хто ворог українського народу», «Малий Робінзон», «Пролом»<sup>68</sup>, «Іван Богун», збірку віршів «Під зорями»<sup>69</sup>, «Інформатор», книги про С. Петлюру, Є. Коновальця, С. Бандеру, збірки з Маніфестом ОУН, Декалогом та іншими організаційними матеріалами<sup>70</sup>.

У Мелітопольській окрузі поширювалися різноманітні оунівські листівки, зокрема з інформацією про загибель у Києві провідника ОУН(р) Центральноукраїнських земель Дмитра Мирона-«Орлика» та із закликами до боротьби на два фронти: з німецьким націонал-соціалізмом та російським більшовизмом<sup>71</sup>. Також поширювалися звернення до комсомольців, до вчителів, до українського народу тощо<sup>72</sup>. У листівці, яка поширювалася серед членів ОУН(р), надавалися практичні поради щодо добору молоді в організацію в умовах глибокого підпілля<sup>73</sup>.

<sup>64</sup> Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі... — С. 53, 68.

<sup>65</sup> Від 30 березня 1944 р. у складі Херсонської обл.

<sup>66</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-5626. — Т.1. — Арк. 58зв., 98.

<sup>67</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19353. — Арк. 87.

<sup>68</sup> Архів Мелітопольського краєзнавчого музею (далі — АМКМ). — Спр. 527. — Арк. 25, 31, 176.

<sup>69</sup> ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 11006. — Арк. 250, 253.

<sup>70</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19379. — Арк. 25.

<sup>71</sup> ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 78.

<sup>72</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19353. — Арк. 65.

<sup>73</sup> Там само. — Спр. П-19379. — Арк. 49зв.

Оунівці поставили собі за мету боротися проти примусового вивезення молоді до Німеччини, для чого поширювали листівки із закликами до українського народу всіма можливими способами не допустити вивозу. Інше звернення було адресоване працівникам поліції, яких закликали допомагати молоді залишатися в Україні<sup>74</sup>. Зокрема, староста с. Вознесенка, оунівець І. Курило-Кримчак допомагав молоді села уникати вивезення до Німеччини на примусові роботи. Він через квартальних попереджував: «Дівчата, сьогодні вдома не можна спати...»<sup>75</sup>.

Зазначимо також, що І. Курило-Кримчак у себе вдома переховував друкарську машинку мелітопольської ОУН, на якій, окрім фальшивих документів, друкувалися й деякі підпільні листівки та відозви<sup>76</sup>. Курило-Кримчак, як геолог за спеціальністю, мав завдання від Б. Крицана знайти придатну печеру на околиці Мелітополя для організації підпільної друкарні<sup>77</sup>.

В дечому успішною була діяльність місцевих оунівців у виконанні настанов ОУН(р) щодо створення органів самоврядування або ж інтеграції до них. Зокрема, старостою с. Вознесенки від 6 жовтня 1941 р. до 15 березня 1943 р. був член окружного і міського проводу І. Курило-Кримчак, який згодом був бургомістром Мелітополя (до 13 серпня 1943 р.)<sup>78</sup>.

У жандармерії Мелітополя перекладачем працював Володимир Хабарик-‘Володимир’, член мельниківської ОУН, який приєднався до підпілля ОУН(р) у Мелітополі. Члени похідної групи влаштувалися до різних установ: М. Сливка — адміністратор міського театру ім. Т. Шевченка<sup>79</sup>, І. Молодій — начальник поліції с. Новомиколаївка<sup>80</sup>, М. Вінтонів — перекладач мелітопольського лісництва «Бердянська лісодача»<sup>81</sup>. Керівник окружного проводу

<sup>74</sup> ДАЗО. — Ф.Р.5747. — Оп.3. — Спр.8729. — Арк. 31–32.

<sup>75</sup> Тимофієв В. Справа закінчена. Забудьте? // Новий день (м. Мелітополь). — 1994. — 31 березня.

<sup>76</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19379. — Арк. 49–49зв.

<sup>77</sup> Там само. — Спр. П-5626. — Т.1. — Арк. 106зв.

<sup>78</sup> АМКМ. — Спр. 527. — Арк. 17–18.

<sup>79</sup> ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр.8729. — Арк. 61.

<sup>80</sup> Там само. — Спр.107. — Арк. 160.

<sup>81</sup> АМКМ. — Спр. 527. — Арк. 25.

Л. Фоменко працював старшим технологом на горілчаному заводі м. Мелітополя<sup>82</sup>.

Крім того, значна частина мелітопольських оунівців займала ключові посади у сфері освіти. Остання обставина, зокрема, сприяла залученню молоді до ОУН(р). З ініціативи М. Вінтоніва у с. Вознесенка було створено осередок Юнацтва ОУН на чолі із Юрієм Курилом. Крім нього до осередку належали Любов Рудь, Любов Тараненко та Ніна Ліщина. Практичної діяльності члени Юнацтва не проводили, сфера їх ангажованості обмежувалася ознайомленням із націоналістичною літературою. Навесні 1943 р. будь-які дії осередку були призупинені у зв'язку із посиленням нацистських репресій<sup>83</sup>.

У Мелітопольському агроземельному училищі протягом грудня 1941 р. — травня 1943 р. існували два молодіжні гуртки: «Дони» й «Козаки». Перший об'єднував російськомовну молодь, яка була прихильницею могутньої Російської держави. Гурток «Козаки» об'єднував україномовну молодь, яка стояла на позиціях української самостійності. Створений він був за ініціативи студента училища Григорія Передерія-‘Кобзи’, який очолив гурток та був ініціатором видання рукописного журналу «Український колос». Молодіжний гурток, організація за своєю суттю аполітична, став напівлегальним прикриттям для діяльності Юнацтва ОУН в агроземельному училищі. Деякі члени гуртка входили до мережі ОУН(р). Куратором по оунівській лінії, за дорученням М. Вінтоніва, був Ю. Курило. Він же, крім іншого, забезпечував гурток підпільною літературою. Після арештів керівництва мелітопольського націоналістичного підпілля, проведених гестапо, Ю. Курило був змушений відійти від справ. Його замінив прибулий із Маріуполя студент училища Борис Кучинський. Останній підтримував зв'язок із маріупольськими оунівцями, зокрема отримував агітаційні матеріали для поширення<sup>84</sup>. Необхідно згадати, що Б. Кучинський був залучений до ОУН(р) на початку 1942 р. в Маріуполі кур'єром зі спеціальних доручень Краєвого

<sup>82</sup> ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 159.

<sup>83</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19379. — Арк. 24зв., 49зв.

<sup>84</sup> ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 11005. — Арк. 22, 52—52зв., 54.



проводу ОУН(р) Південноукраїнських земель Євгеном Стаховим-‘Борисом’<sup>85</sup>.

Одним із пріоритетних напрямків діяльності мелітопольських оунівців був терористично-бойовий. На нараді Березнеговатсько-го<sup>86</sup> проводу ОУН(р) у грудні 1943 р. І. Курило-Кримчак тердивв, що протягом 1941—1943 рр. у Мелітополі перекладач жандармерії В. Хабалик здійснив 14 атентатів проти офіцерів вермахту та нацистських спецслужб<sup>87</sup>. Підтвердження чи спростування цієї інформації дотепер не знайдено.

Аналогічно до інших осередків, у Мелітополі займалися накопиченням зброї. За свідченнями Ю. Курила, одним із відповідальних за придбання зброї був І. Курило-Кримчак. Останній, зокрема, мав у користуванні два пістолети: наган й «один німецького виробництва»<sup>88</sup>. Крім того, завдання щодо організації ресурсів для купівлі зброї від Б. Мовчана отримав Л. Фоменко. Користуючись своїм службовим становищем, він мав дістати (вкрасти на заводі) горілку й продати. На частину виручки треба було придбати п’ять пістолетів. За зброєю мав прибути кур’єр зі словами: «Я приїхав із Запоріжжя від Степана Лисавки за пакетом», — і після цього сказати кодове слово: «Курган». Відповідь Л. Фоменка мала бути «Могила». Виконуючи вказані настанови, Фоменко викрав на заводі 15 літрів горілки й на частину отриманих за неї коштів придбав у словацьких солдат п’ять автоматичних семизарядних пістолетів із набоями, які були особисто передані Б. Мовчану<sup>89</sup>.

Б. Мовчан був ініціатором створення на базі мелітопольського націоналістичного підпілля партизанського відділу в кількості 50 осіб в районі Молочного лиману. За спогадами І. Молодія, він отримав завдання задля реалізації цього напрямку тримати зв’язок із місцевою прорадянською організацією та співпрацювати із нею в питаннях антинацистської діяльності. Від них же мала бути передана зброя. Ідея створення партизанського відділу не знайшла

<sup>85</sup> Стахів Є. *Останній молодогвардієць*. — К.: Варта, 2004. — С. 131.

<sup>86</sup> Миколаївська обл.

<sup>87</sup> *Архів УСБ України в Запорізькій області*. — Архівно-кримінальна справа (АКС) 13885. — Арк. 251.

<sup>88</sup> *Архів УСБ України в Запорізькій області*. — ФПС. — Спр. П-19379. — Арк. 30.

<sup>89</sup> *Там само*. — Спр. П-19344. — Т. I. — Арк. 19—19зв.

підтримки у керівництва мелітопольського націоналістичного підпілля (М. Вінтонів, І. Молодій, Л. Фоменко)<sup>90</sup>.

Попри неоднозначне ставлення до питання взаємодії із прорадянським підпіллям, співпраця між ними таки мала місце. Восени 1943 р. оунівець О. Шевченко, за дорученням І. Курила-Кримчака, провів переговори з провідниками прорадянських загонів, зокрема В. Лукашевим з Приазовського, П. Івненком та О. Ліхіним з Мелітопольського районів. Більшу активність у переговорах з націоналістами проявив О. Ліхінин, який взяв участь в оунівській нараді в с. Вознесенка. Було досягнуто домовленості про об'єднання зусиль загону О. Ліхініна й групи ОУН(р) у майбутньому збройному виступі проти німців. На заваді подальших об'єднавчих процесів став ще один діяч прорадянського підпілля А. Шестопьоров<sup>91</sup>.

Перші організаційні здобутки бердянського націоналістичного підпілля були зведені нанівець окупаційною владою, а розконспіровані учасники групи Миколи Федисіва змушені залишити територію району. Незважаючи на це, діяльність місцевої ОУН(р) не була зупинена. Аналогічно до Мелітопольської, кураторство підпіллям у Бердянській окрузі здійснювали Б. Мовчан та Б. Крицан (тут діяв під псевдонімом 'Сизий')<sup>92</sup>.

Структурно підпілля ОУН(р) у Бердянській окрузі об'єднувало три райони: Осипенківський (Бердянський), Андріївський<sup>93</sup> та Ногайський (Приморський)<sup>94</sup>. За даними Павла Мусієнка, у Бердянському районі осередки ОУН(р) існували у селах Карла-Маркса, Калайтанівка, Новотроїцьке, Миколаївка та Осипенко<sup>95</sup>. Основна робота з налагодження діяльності ОУН(р) у Бердянській окрузі лягла на плечі керівника місцевого підпілля Пантелія Клименка.

<sup>90</sup> Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі... — С. 85—86.

<sup>91</sup> ДАЗО. — Ф. П.3. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 9, 16. Варто зазначити, що співробітники Мелітопольського міського відділу МГБ, проводячи у 1946 р. перевірку даних А. Шестопьорова, вважали його звіт, як і діяльність, фікцією. Зважаючи на це, його роль щодо вказаних подій може бути вигадкою // Запорізький архів. Народна війна. 1941—1944... — С. 338.

<sup>92</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-20951. — Арк. 40.

<sup>93</sup> Андріївський район 30 грудня 1962 р. ліквідовано, його територія відійшла до Бердянського та Куйбишевського районів.

<sup>94</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19487. — Т.1. — Арк. 277.

<sup>95</sup> Там само. — Арк. 149.

Із наявних на сьогоднішній день матеріалів можемо зробити висновок, що одним із пріоритетних напрямків діяльності підпілля було створення мережі орбітальних структур. Наявність таких організацій та закладів давала можливість використовувати легальні засоби для досягнення цілей оунівців. Актуалізація цього напрямку, вочевидь, була пов'язана із ліквідацією німецькою сільськогосподарською комендатурою у січні 1942 р. Бердянської районної управи (створеної оунівцями).

За ініціативи П. Клименка, який у 1930-х рр. був директором місцевого музею, влітку 1942 р. було засноване «Науково-краєзнавче товариство» на чолі із педагогом Зборовцем. До завдань товариства входило, зокрема, збирання усної історії, обрядових, історичних, бурлацьких тощо пісень, оповідань, іншого фольклору<sup>96</sup>. Також були засновані Товариство суспільної допомоги та Учительський кооператив<sup>97</sup>.

Для активізації молодіжного суспільного життя на території району відкривалися «сільбуди» (сільські будинки), де проводилися збори молоді (вечорниці), демонструвалися вистави, відбувалися тематичні читання історичної літератури та співбесіди. «Сільбуди» проіснували недовго і були закриті за розпорядженням гебітскомісара<sup>98</sup>.

Ще одним напрямком роботи з молоддю, як і в інших місцевостях, була допомога уникати вивезення на примусові роботи до Німеччини. Задля цього, а також з метою зменшення кількості безробітних вчителів, восени 1942 р. П. Клименко організував школу шиття, ремісничу школу, агрономічні курси та музичну школу<sup>99</sup>.

На сьогоднішній день відомо про один осередок оунівської «молодіжки». Його створив у с. Осипенко (Новоспасівка) член похідної групи Поліщук, який працював вчителем у місцевій школі. За спогадами Миколи Береславського, він разом зі студентом Редзем та односельцем Устименком поширював отриману від Поліщука націоналістичну літературу. У 1943 р. осередок було викри-

<sup>96</sup> *Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19487. — Т.1. — Арк. 116, 177.*

<sup>97</sup> *Там само. — Арк. 120.*

<sup>98</sup> *Там само. — Арк. 174–175.*

<sup>99</sup> *Там само. — Арк. 178.*

то нацистськими органами держбезпеки, Поліщука розстріляно, а М. Береславського відправлено на роботи до Німеччини<sup>100</sup>.

Серед матеріалів, які поширювали оунівці у Бердянській окрузі, згадаємо: «Де шукати наших історичних традицій» Д. Донцова, видання з історії Запорозької Січі та різні газети. Крім того, у середній школі П. Клименко запроваджував вивчення історії України за виданнями, які поширювалися оунівцями, зокрема «Історією України» І. Крип'якевича<sup>101</sup>.

Не залишилися бердянські оунівці осторонь процесів відновлення релігійного життя. У листопаді 1942 р. до Бердянська прибув із Рівного протоіерей Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) о. Микола, за участі якого були проведені збори священників та релігійної громади, на яких розглядалося питання про перехід в церковному підпорядкуванні від Московського патріархату до УАПЦ. Проте, така ініціатива на зборах не отримала підтримки. Незважаючи на це, автокефалістам вдалося відкрити церкви у с. Миколаївка, Трояни та Софіївка Бердянського району та у м. Ногайськ (Приморськ). Одним з активних діячів за відновлення та становлення УАПЦ на Бердянщині був мешканець с. Миколаївка, член ОУН(р) Пилип Мефодовський. У 1930 р. він був засуджений до 6 років ув'язнення за «антирадянську агітацію», а у 1935 р. — до 4 роки за порушення паспортного режиму. Батько та двоюрідний брат П. Мефодовського у 1935 р. як священники-автокефалісти, які мали зв'язки зі «Спілкою визволення України», були заарештовані НКВД й загинули<sup>102</sup>.

Влітку 1942 р. (червень або липень) до Бердянська з Маріуполя прибув старшина Українського визвольного війська (УВВ)<sup>103</sup> з метою вербування добровольців. На зустрічі з місцевими оунівцями вербувальник розповів, що націоналістам у Маріуполі вда-

<sup>100</sup> *Интерв'ю Миколи Олександровича Береславського (редагування 7 липня 2008 року). Записав Овсієнко В. В. [Електронний ресурс] — Режим доступу // [www.archive.khpg.org/index.php?id=1215426763&w](http://www.archive.khpg.org/index.php?id=1215426763&w).*

<sup>101</sup> *Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19487. — Т.1. — Арк. 178, 242.*

<sup>102</sup> *Алексеева О., Шур Ю. Українська автокефальна православна Церква на Запоріжжі під час нацистської окупації. — Запоріжжя: Стат і Ко, 2010. — С. 5—6.*

<sup>103</sup> *Назва добровільних формацій, створених з радянських полонених української національності в німецькій армії.*

лося українізувати різні галузі суспільного життя. Щодо самої військової частини, то вона дислокувалася по лінії Херсон—Мелітополь—Маріуполь і несла охоронну службу на узбережжі, в портах і тилових об'єктах<sup>104</sup>. Принагідно зазначимо, що у червні того ж року у смт. Чернігівка Запорізької області з аналогічним завданням перебував керівник військомату УВВ, член ОУН(р) Маріуполя Величко<sup>105</sup>. Можемо припустити, що в обох випадках йдеться про ту саму особу.

За свідченнями керівника бердянської міської ОУН(р) П. Мусієнка, для зміцнення підпілля у Приморську, туди на посаду завідувача районним відділом освіти з Бердянська було переведено оунівця Проценка<sup>106</sup>.

Однією з помітних акцій приморських оунівців було створення влітку 1942 р. місцевої «Просвіти». Керівником організації став лідер місцевих оунівців Петро Капленко<sup>107</sup>.

Через одного з місцевих оунівців, директора Ногайського рибтресту Паська, здійснювався зв'язок між керівництвом Бердянського (П. Клименко) та Мелітопольського (Л. Фоменко) окружних проводів<sup>108</sup>.

Долучитися до роботи підпілля ОУН(р) у Приморському районі мав житель с. Преслав Йосип Максюта. У березні 1943 р. він виїхав на роботи до Німеччини, повертаючись з якої у серпні 1943 р. у Львові був завербований до ОУН(р). Отримав завдання дорогою додому поширювати листівки із закликом зірвати роботу на залізниці. Основне завдання полягало у вербовці добровольців до загонів УПА (місце відправки добровольців — ст. Північна, Львів). На території Приморського району Й. Максюта не встиг розгорнути ніякої діяльності, оскільки був мобілізований до Червоної армії<sup>109</sup>.

Окрім Запорізької, Мелітопольської та Бердянської округ, осередки ОУН(р) діяли в нізці районів Запорізької області, структурну належність до перерахованих вище організаційних одиниць

<sup>104</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19487. — Т. 1. — Арк. 190.

<sup>105</sup> Там само. — Спр. П-20207. — Т. 1. — Арк. 55.

<sup>106</sup> Там само. — Спр. П-19487. — Т. 1. — Арк. 121.

<sup>107</sup> Там само. — Арк. 199.

<sup>108</sup> Там само. — Арк. 166.

<sup>109</sup> Там само. — Спр. П-18160. — Арк. 55.

яких на сьогоднішній день не встановлено. Найбільш ймовірно, вони напряму підпорядковувалися обласному проводу ОУН(р).

За наявними на сьогоднішній день матеріалами, діяльність ОУН(р) на території Токмацького району охоплювала районний центр (4 осередки) та 3 населені пункти<sup>110</sup>. Структура організації виглядала таким чином: осередки по 3-5 осіб на чолі з керівником, який підтримував безпосередній зв'язок з вищими ланками (міський та районний проводи)<sup>111</sup>. Міський провід складався з трьох осіб: керівник — Павло Соломко-‘Луговий’, Іван Дзюба — ‘Береговий’ та Павло Ніколаєнко-‘Горовий’. До складу районного проводу входили: П. Соломко (як керівник ОУН(р) м. Токмака), І. Козак-‘Чужинець’ та керівник Петро Чухрій-‘Глодичія’<sup>112</sup>. Напередодні звільнення Токмацького району від нацистської окупації відбулися зміни в керівництві місцевого підпілля. На місце районного провідника у зв'язку із від'їздом П. Чухрія було призначено П. Соломко, міську організацію очолив Кирило Курдюков-‘Курик’<sup>113</sup>. Протягом 1942—1943 рр. наради районного проводу відбувалися 6 разів (остання — на початку вересня), міського — 4 (остання — в першій половині серпня)<sup>114</sup>.

Зв'язок з обласним проводом здійснював безпосередньо П. Чухрій. У матеріалах токмацької ОУН(р) фігурують троє членів Запорізького обласного проводу, які залишилися напередодні приходу радянських військ для координації діяльності підпілля в нових умовах: співробітник обласного відділу народної освіти Безручко-‘Сумний’, інспектор шкільного відділу Швець-‘Шевчук’ та Коломійченко<sup>115</sup>. Ідентифікувати вказаних осіб за наявними матеріалами на сьогоднішній день не вдалося.

Місьцеве підпілля мало у своєму користуванні три явочні квартири. Першу утримував керівник міського проводу П. Соломко. Гаслом була загорнута у червоний папір книга і слова: «Ось підручник української літератури, Вам, здається, він потрібний».

<sup>110</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-13150. — Т. 1. — Арк. 30.

<sup>111</sup> Там само. — Т. 3. — Арк. 20.

<sup>112</sup> Там само. — Арк. 28; Спр. П-13150. — Т. 3. — Арк. 21.

<sup>113</sup> Там само. — Арк. 23зв.

<sup>114</sup> Там само. — Арк. 24.

<sup>115</sup> Там само. — Арк. 30, 37.

Відповідь: «Так, ця книга потрібна. Вона й дітям нашим знадобиться».

У с. Грізне утримувачем квартири був вчитель К. Курдюков (пароль: «Червоний мак»), а в с. Новомиколаївка — вчитель Руденко (пароль: «Червоний перець»)<sup>116</sup>.

Як і в інших осередках ОУН(р), Токмацький районний осередок накопичував вогнепальну зброю. Зокрема, у І. Дзюби під час обшуку радянські органи держбезпеки вилучили німецьку гвинтівку калібру 6,92 мм з 43 набоями, 2 російські гвинтівки зразка 1891—1930 рр. калібру 7,65 мм й 33 набої, пістолет «ТТ» та 154 набої<sup>117</sup>.

У Чернігівському районі «ідеологічні блукання» місцевого вчителя Петра Коржа<sup>118</sup> отримали своє продовження влітку 1942 р., коли він познайомився з членами підпілля ОУН(р) м. Маріуполя, зокрема з директором типографії Яковом Жежурою та секретарем «Просвіти» Федором Лящинським. Налагодивши зв'язок з маріупольським підпіллям, П. Корж почав отримувати різного роду друковану продукцію та значки з національною символікою. Зокрема, влітку 1942 р. в Чернігівський район було привезено близько 50 примірників книги «Україна в боротьбі» та «Історію України» І. Крип'якевича, яка була надрукована у 1941 р. в оунівській типографії Кривого Рогу. До Чернігівки з Маріуполя у червні 1942 р. з метою вербування молоді до УВВ приїжджав член ОУН(р) Величко<sup>119</sup>.

Отже, маємо всі підстави вважати, що від літа 1942 р. діяльність ОУН(р) у Чернігівському районі координувалася з Маріуполя і цей осередок підпорядковувався Донецькому обласному проводу ОУН(р).

Під впливом Донецького обласного проводу ОУН(р) перебували осередки в Куйбишевському<sup>120</sup> районі. Організація тут діяла в умовах найглибшого підпілля, оскільки була «запасною базою»

<sup>116</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-13150. — Т. 1. — Арк. 31—32.

<sup>117</sup> Там само. — Т. 3. — Арк. 167—167зв.

<sup>118</sup> Восени 1941 р. намагався створити на території району Українську націонал-соціалістичну партію, куди масово записувалися працівники органів самоврядування та поліції.

<sup>119</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-20207. — Т. 1. — Арк. 51—52, 59; Спр. П-20207. — Т. 2. — Арк. 321—321зв.

<sup>120</sup> Під час окупації — Царекостянтинівський.

для керівництва маріупольського підпілля. Зокрема, у Куйбишевському районі місцеві підпільники проводили збір і магазинування зброї для забезпечення потреб майбутнього повстанського відділу. Куратором діяльності місцевого підпілля від ОУН(р) Маріуполя був Теодор Лічман<sup>121</sup>. Зазначимо, що саме до Куйбишева після початку німецьких репресій проти маріупольських націоналістів у 1943 р. виїхав колишній священик, утримувач явочної квартири ОУН(р) у Маріуполі Ферапонт Сінцін<sup>122</sup>.

У 1942 р. було створено оунівській осередок у Новомиколаївському районі. Його організатором став Іван Іванченко, в минулому політрук Червоної армії, кандидат в члени ВКП(б). У 1942 р. в Севастополі останній потрапив в німецький полон й був поміщений до Сімферопольського табору військовополонених, звідки відправлений до Німеччини. Дорогою І. Іванченко на території Західної України втік і зв'язався з ОУН(р). Через півтора місяці він був скерований в район Дніпропетровська з групою оунівців. Рятуючись від нацистських репресій, І. Іванченко переїхав до Оріхова<sup>123</sup>, а пізніше влаштувався на посаду заступника директора Новомиколаївського зерноколгоспу. Окрім І. Іванченка до складу новомиколаївського осередку також входили Григорій Панчук та Михайло Біжко. На сьогоднішній день невідома ступінь координації Новомиколаївської ОУН(р) із Запорізьким обласним проводом. У матеріалах радянських органів державної безпеки міститься інформація, що у 1942 р. до І. Іванченка для налагодження зв'язкової лінії приїжджав кур'єр від Проводу ОУН із Західної України<sup>124</sup>.

У Гуляйпільському районі оунівцям на чолі з Миколою Зінченком вдалося створити доволі міцну і розгалужену організацію, яка за неповними даними об'єднувала осередки у самому Гуляйполі, селах Марфополі, Хвалибогівці<sup>125</sup>, Санжарівці<sup>126</sup>, Верхній Терсі, Туркенівці<sup>127</sup>, Воздвижевці, Успенівці, Варварівці та на залізнич-

<sup>121</sup> Архів УСБ України в Донецькій області. — Спр. 36824-ПФ. — Арк. 52—66зв.

<sup>122</sup> Інформація О. Добровольського (м. Слов'янськ Донецької обл.).

<sup>123</sup> На сьогоднішній день інформації про діяльність оунівського підпілля у 1942—1943 рр. на території Оріхівського району не знайдено.

<sup>124</sup> ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 93. — Спр. 26. — Арк. 153зв., 174—175.

<sup>125</sup> Від 1958 р. — Добропілля.

<sup>126</sup> Від 1946 р. — Полтавка.

<sup>127</sup> Від 1946 р. — Новоселівка.



ній станції Гуляйполе<sup>128</sup>. Осередок у Марфополі очолював брат керівника районної ОУН(р) Йосип Зінченко, який був директором місцевої школи<sup>129</sup>.

Як впливає з наявних на сьогоднішній день матеріалів, гуляйпільська ОУН(р) мала три канали зв'язку. Окрім Запорізького обласного проводу, було налагоджено канал постачання літератури з Донбасу, зокрема з Мар'їнського району, де ОУН(р) очолював ще один брат керівника гуляйпільського підпілля Олексій Зінченко<sup>130</sup>. Також через учасницю підпілля Марію Махновець було налагоджено постачання літератури з Києва. Отримана література поширювалася серед низових ланок гуляйпільської районної організації. Крім того, бухгалтер агроконтори Сліпченко отримував літературу для поширення серед членства у Пологівському районі<sup>131</sup>.

Відносно пологівської ОУН відомо лише, що тут осередок (один з осередків?) було створено членом обласного проводу Б. Крицаном, якому допомагав член запорізького міського підпілля П. Мороз. Б. Крицану вдалося залучити до ОУН(р) місцевих мешканців Івана Медяника та Пилипа Буланого, житло яких використовувалося як явочні квартири. Крім Б. Крицана цими квартирами користувався інший член обласного проводу Б. Мовчан, відомий у Пологах як агроном Бердянського районного земельного відділу<sup>132</sup>.

Пологи також використовувалися членами обласного проводу як перевалочний пункт під час «службових» відряджень. Зокрема, Б. Крицан здійснював поїздки у Гуляйполе, Куйбишеве, Орехів, с. Трояни Бердянського району тощо<sup>133</sup>.

Таким чином, у 1942 — першій половині 1943 рр. оунівцям вдалося адаптуватися на території Запорізької області і проводити діяльність відповідно до місцевих реалій. Погоджуємося із авторами монографії «Запорізький рахунок Великій війні. 1939—1945», що оунівці на території області дотримувалися тактики атантизму (накопичення сил, уникнення активної боротьби з нацистами, щоб

<sup>128</sup> Свт Залізничне.

<sup>129</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — АКС 7056.

<sup>130</sup> Там само.

<sup>131</sup> Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19560. — Арк. 44.

<sup>132</sup> Там само. — Спр. П-5626. — Т.1. — Арк. 2, 20.

<sup>133</sup> Там само. — Арк. 162.

не провокувати каральних акцій проти мирного населення, очікування слушного моменту для збройного повстання)<sup>134</sup>.

Основними напрямками діяльності підпілля ОУН(р) в Запорізькій області були організаційний, культурницько-пропагандивний та військовий (терористично-бойовий). Перший полягав в інтеграції членів ОУН(р) до органів місцевого самоврядування, розширенні підпільної мережі й залученні нових членів до організації. З пропагандивною метою діяли гуртки самодіяльності, реорганізовувалася робота шкіл та інших освітніх установ, поширювалася різноманітна література тощо. Самі оунівці вважали, що подібна діяльність мала результати. Зокрема, у повідомленні інформаційно-розвідувальної служби УПА (травень 1943 р.) подавався аналіз поширення націоналістичної пропаганди у Запоріжжі: «Націоналістичні ідеї приймаються швидко. Коли поширено наші листівки, один робітник сказав: “Пишуть дійсну правду. Так воно і є, треба знищити одного і другого”<sup>135</sup>, тоді лише народ заживе”<sup>136</sup>.

Військова діяльність підпілля ОУН(р) на території Запорізької області дещо відрізнявся від аналогічної діяльності на Центральноукраїнських землях, де, поряд із проведенням індивідуальних терактів проти представників окупаційної влади й каральних органів, у 1943 р. організовувалися відділи УПА. У Запорізькій області, що являє собою степову зону, організація збройних груп була неможливою, тому тут обмежилися накопиченням зброї та подекуди мобілізаційною роботою для скерування членів підпілля до відділів УПА.

Загалом же діяльність українських націоналістів на території Запорізької області під час німецької окупації була явищем доволі помітним. Про це також може свідчити той інтерес, який проявляли нацистські спецслужби до нейтралізації акцій ОУН(р) та ліквідації націоналістичного руху в цілому. Після звільнення Запорізької області цю естафету перехопили радянські спецслужби.

<sup>134</sup> *Запорізький рахунок Великій війні. 1939—1945 / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. Ф. Штейнле, В. С. Орлянський [та ін.]; Ф. Г. Турченко (наук. ред.). — Запоріжжя: Просвіта, 2013. — С. 246.*

<sup>135</sup> *Маються на увазі нацистський та радянський режими.*

<sup>136</sup> *ОУН і УПА в 1943 році: Документи / упор.: О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук; С. Кульчицький (відп. ред.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 155.*